

УДК 001(09)

М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ – ВИДАТНИЙ ВЧЕНИЙ-ЕКОНОМІСТ

Кушнір В.К., наук. співр.

(Державний політехнічний музей при НТУУ «КПІ»)

В предлагаемой статье отражен жизненный и творческий путь выдающегося ученого-экономиста Михаила Ивановича Туган-Барановского.

The followed article depicts the life story and creative path of the outstanding scientist-economist Michael Tugan-Baranovskiy

Творчість видатного вченого Туган-Барановського найбільш виразно відбила рівень та всю суперечливість розвитку економічної теорії в Росії та Україні на рубежі XIX та XX століть і початок її впевненого виходу на світовий рівень. Геніальні зльоти думки М.І. Туган-Барановського не тільки перевершили світовий рівень, але й визначили напрями подальшого розвитку. Інтерес до наукової спадщини М.Туган-Барановського не згасає у світі вже більше ста років. Вона тепер вивчається в Америці, Канаді, країнах Західної Європи та в Японії.

Михайло Іванович Туган-Барановський народився 8 січня 1865 року в Харківській губернії, в селі Соляниківка Куп'янського повіту в багатій дворянській сім'ї.

Його батько, Іван Якович Туган-Барановський, штаб-ротмістр, татарин за походженням, був з давнього татарського роду, що оселився в Білорусі. Мати – Ганна Станіславівна Шебельська була з української шляхти, що належала до роду стародавніх литовських князів Монвіж-Монтвід. Великий вплив на Михайла мала його мати та бабуся Олександра Федорівна Шебельська.

Гімназичну освіту Михайло розпочав у П'ятій Московській гімназії,

продовжив у Першій Київській та завершив у Другій Харківській гімназії. Уже в гімназичні роки він почав читати Іммануїла Канта.

Студентські роки М.І. Туган-Барановського пов'язані з Харковом. У 1884 р. він вступив на фізико-

математичний факультет Харківського університету. Навчаючись там, він вивчав і суспільні науки, до яких має великий потяг – продовжує вивчати І.Канта, цікавиться проблемами соціології, права, політичної економіки.

Курси з політичної економії в Харківському університеті вели в той час відомі професори – М.Олексієнко (спеціаліст з державних фінансів та вчень про них), І.Сокальський (сферою наукових інтересів якого були грошові системи, зовнішня торгівля, статистика, також історія економічних вчень, курс з якої він вперше в Російській імперії ввів у програму Харківського університету) – великий ерудит в галузі музики та літератури, провідні спеціалісти у галузі методології політичної економії – професор К.Гаттенберг та Г.Цехановський, що також відзначалися широким колом інтересів.

Ці вчені вводили до своїх курсів і основні засади економічної теорії марк-

сизму – поряд з основами класичної школи політичної економії та її пізніших відгалужень, німецької історичної школи та ін. Поряд зі своїм критичним ставленням більшості з них до його теорії, вони цінували застосований Марксом абстрактно-дедуктивний метод дослідження, його поєднання з соціальним та історичним аспектами вивчення економічних явищ.

У зв'язку з популярністю Марксової теорії серед викладачів та студентів у середині 1980-х років, наприклад, проти Г.Цехановського було розпочато слідство з приводу поширення ним теорії марксизму, хоча він і не визнавав основних положень марксизму, ставлячись критично до теоретичних засад власне класичної школи з її трудовою теорією цінності.

Після введення нового уставу університетів, що посилював адміністративний тиск на викладачів університетів та студентство, активізуються студентські виступи протесту. Серед студентів відбуваються арешти. Не поминав цього і М. Туган-Барановський.

За розпорядженням Міністерства освіти від 6 червня 1887 р. про виключення ряду студентів з різних університетів за політичну діяльність, він був виключений з університету “внаслідок політичної неблагонадійності”. Йому було заборонено вступати до будь-яких інших навчальних закладів Міністерства народної освіти. Проте талановитий юнак закінчує у 1888 р. екстерном фізико-математичний факультет і одержує ступінь кандидата природничих наук. Трохи пізніше закінчує також юридичний факультет.

У 1889 р. одружився з Лідією Давидовою, мати якої була засновницею журналу “Мир божий” з сильним марксистським ухилом. Теща познайомила його з літературною елітою Петербурга того часу. Освіту він продовжує в Петербурзі, де починається новий період його життя.

У 1889 р. в Петербурзькому університеті він завершив роботу з статистики та політичної економії, розпочату ще в Харківському університеті. Свою магістерську дисертацію написав у Московському університеті, провівши 1892 р. півроку в Лондоні. Проблематикою його дисертації були економічні цикли. В 1894 р. одержав від Московського університету ступінь магістра політичної економії за дисертацію “Промышленные кризисы”. Докторський ступінь отримав 1898 р. в Московському університеті за працю “Русская фабрика в прошлом и настоящем”.

З 1899 р. був відсторонений від викладання за політичну неблагонадійність, і тільки в 1905 р. повернувся на кафедру на ту ж посаду.

З 1913 р. Михайло Іванович – професор Петербурзького політехнічного університету.

М.І. Туган-Барановський надавав велике значення розвитку кооперативного руху. З 1908 р. він брав участь у керівництві Комітетом сільських та кредитозберігальних товариств. В 1909 р. він створив спеціальне науково-громадське друковане періодичне видання – журнал “Вісник кооперації” – найкраще з подібних видань в Росії і за кордоном, в якому публікувалися матеріали про кооперативний рух в Росії і на Заході та статті теоретичного характеру.

Туган-Барановський не належав якійсь певній течії економічної науки. Він був близький то до теорії граничної корисності, то до марксизму, то до ревізйонізму, потім до берштейніанства, то знову до суб'єктивно-психологічної школи, то прагнув сполучити її ідеї з марксизмом, знайти нові сполучники і з'єднати те і інше.

В останні два роки свого життя він приймав безпосередню участь у першому становленні української державності. Після лютневої революції 1917 року він вже в березні виїхав із Петер-

бурга до Києва, де влітку стає секретарем фінансів Центральної Ради з входженням у її Генеральний Секретаріат. Потім стає першим міністром фінансів, промисловості та торгівлі.

Проте, його покликанням була наука, а не державна діяльність. Останній рік свого життя він присвятив викладанню у Київському університеті Св. Володимира, а також брав участь в організації Академії наук України. Після її створення, восени 1918 р., Туган-Барановський очолив у ній відділення соціально-економічних наук.

Виходячи зі своїх теоретичних поглядів, він розробляє напрямки наукових досліджень як перспективну комплексну програму, що містить в собі практичні функції наукових досліджень економіки України і, насамперед, сільського господарства. При цьому він підкреслює гостру необхідність вивчення історії господарства й економічної географії України.

Великого значення Туган-Барановський надавав вивченню економічної кон'юнктури, вважаючи результати цього вивчення важливими для з'ясування економічних закономірностей передбачення майбутнього розвитку економіки.

У грудні 1918 року він очолює створений з його ініціативи Український інститут економічної кон'юнктури. Він обирається першим академіком за фахом "Теоретична економіка".

В останні роки свого життя М.І. Туган-Барановський є професором Київського університету, де створює правничий факультет і стає його деканом.

Його бурхливу громадську і наукову діяльність зупинила раптова смерть на 55-му році життя 22 січня 1919 р. Це відбулося на шляху з Києва до Одеси, звідкіля видатний вчений у складі урядової делегації Української Народної Республіки мав направитися до Парижу на міжнародну мирну конференцію.

Туган-Барановський був найвищою мірою різнобічним і продуктивним вченим. До 1920 р. згідно з Сержо Амато він мав майже 200 публікацій. Більшість його праць друкувалася російською, хоча деякі з книг були надруковані французькою, англійською та німецькою мовами.

Офіційна освіта Туган-Барановського як економіста великою мірою була подібна до освіти та підготовки сучасних економістів кінця ХХ століття в Америці, Англії і Західній Європі. Мова його не зв'язувала. Він знав російську, українську, французьку і німецьку мови. І сто років потому лише окремі математично грамотні економісти в Америці та Англії могли б відповісти широчині та глибині освіти Туган-Барановського.

Світове визнання приніс йому його перший значний трактат "Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь", що був перекладений на німецьку мову.

На початку 1930-х років Едвін Хансен у своєму підручнику з економічних циклів, що користується широкою популярністю, визначив Туган-Барановського разом зі шведським економістом Кнудом Вінселем, "як засновника сучасної теорії економічних циклів". Згідно з Хансеном Туган-Барановський був скрупульозним збирачем емпіричних даних. Він відкинув Закон Сея – основний догмат класичної школи економіки, вважаючи його "розлученням з реальністю". Згідно з Законом Сея в економіці вільної конкуренції пропозиція породжує відповідний попит, що в кінцевому результаті робить депресії та економічні кризи, по суті, неможливими. У своїй роботі він підкреслив, що споконвічна боротьба між потребами нестійкої сукупної пропозиції і постійними коливаннями сукупного попиту становить суть під-

несень і спадів сукупної ділової активності. Він посилався на низьку частку споживання у доході населення в умовах системи вільної конкуренції, відчуваючи, що за такої системи важко розв'язати систему “міжгалузевих диспропорцій, тобто галузі промисловості, що виробляють засоби виробництва й предмети споживання, мають різні темпи зростання”.

Його друга основна робота “Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историко-экономическое исследование, т.1. Историческое развитие русской фабрики в XIX в.” була видана у 1898 р. з опублікуванням англійською мовою 1970 р. як “The Russian Factory in the 19-th Century”. В Росії ця праця витримала до першої світової війни три видання (друге – 1900 року, третє – 1907 року). Третє видання було передруковано 1922, 1934, 1938 рр. Було також зроблено німецький переклад цієї роботи відомий як “Geschichte der Russischen Fabric”, Berlin, 1900. У цій роботі ним розглянуті різноманітні різні форми капіталістичних підприємств протягом усієї еволюції Росії.

Його аналіз російської домашньої системи промисловості і акцент на її капіталістичній сутності становив значний інтерес у той час, як російські нігілісти і популісти стверджували, що домашня промисловість являє собою унікальний феномен російського економічного розвитку. Та в багатьох відносинах ця книга була тільки фундаментальною роботою Туган-Барановського про економічну відсталість Росії.

У 1905 р. була опублікована книга Туган-Барановського “Теоретические основы марксизма”, а також її переклад німецькою мовою, як “Theoretische Grundlagen des Marxismus”. У ній була спростована марксистська теорія падіння середньої норми прибутку, а також марксистська заява про невідворотний колапс капіталізму вільної конкуренції,

вважаючи також безплідною марксистську теорію додаткової вартості. Публікація цієї роботи в німецьких економічних журналах привела до сутички між ним і “правовірними марксистами”.

Наступною книгою про соціалізм була книга “Современный социализм в своем историческом развитии” з її перекладом на англійську мову під назвою “Modern Socialism in its Historical Development” (1910 p.) і перевиданням у 1966 р.

У 1913 р. ним була опублікована праця “Социальная теория распределения”, в якій Туган-Барановський стверджував, що розподіл національного доходу залежить від взаємозалежності між різними соціальними класами. Важливим було ствердження, що організований робітничий клас може добитися більш високої заробітної плати, за що ділові кола платять зниженням прибутків. Ця книга зазнала суворого критичного розбору. Цікаво, що через сімдесят років чеський економіст Отто Шик опублікував подібну роботу.

У період першої світової війни Туган-Барановський неодноразово повертався до проблеми кооперативного руху та проблеми паперових грошей: 1914 р. – робота “Экономическая природа кооперативов и их классификация”, 1916 р. – книга “Основы кооперации”, 1917 р. – “Бумажные деньги и металл”, де була розглянута проблема зростання викликаного війною “дефіцитного” фінансування і посилення, як результат цього, інфляційного тиску.

І, нарешті, робота “В поисках нового мира. Социалистические общины нашего времени” (2-ге вид., Москва, 1919), в якій зроблений огляд історії різноманітних утопічних колоній в Європі та Північній Америці. Було також порушено питання про так званій “гарантизм”, тобто ідею “чистого благополуччя” в суспільстві. Цей короткий огляд творів Туган-Барановського від-

дзеркалює величезне коло його зацікавлень, розмах і широчінь світогляду цього незвичайного економіста століття.

Туган-Барановський точно знав, чого він не бажав для майбутнього Росії.

У молоді роки він багато часу витратив на вивчення Маркса, його критично переосмислюючи, і якийсь час сам був марксистом. Однак особливий акцент він робив на кооперативних закладах суспільства. Він досліджував проблеми з декількох точок зору: ретельно спостерігав і старанно узагальнював соціальні явища, уміючи уловити дух часу, як математик, умів оперувати цифрами, його теоретичним інструментом була гіпотеза.

Його економічний аналіз виконувався на двох рівнях: в абстрактно-теоретичній та статистико-емпіричній площинах. Він вважав, що “політична економія трактує галузь “найважливішого практичного значення”. Він часто повторював тезу про “взаємний вплив конкретних і абстрактних наук”.

Політична економія для Туган-Барановського – конкретна наука. Він вважав, що арифметика і геометрія одержали поштовх до розвитку з потреб щоденного господарювання: розвиток арифметики був зумовлений потребами торгівлі, а геометрія розвинулась із потреб вимірювання ділянок землі для продажу.

На жаль, через три покоління після Туган-Барановського професія економіста опинилась на гачку в математики, а нагальні соціальні проблеми відмітаються.

Після розпаду Радянського Союзу 1991 р. і після появи незалежної України математично підготовлені економісти виявилися неспроможними розв’язати проблеми перебудови. Ту-

ган-Барановський гостро усвідомлював, що люди живуть і працюють у певній економіко-юридичній структурі. Нинішні математики-економісти не здатні справитися з проблемами, пов’язаними з перебудовою і в Росії, і в Україні.

Сьогоднішні економісти-математики не мають підготовки в суміжних галузях – таких, як економічна соціологія, та економічна історія. З цієї причини вони не можуть допомогти у розв’язанні “нагальних щоденних проблем” Росії або України.

З цієї причини доречно скористатися спадщиною Туган-Барановського і почати навчати майбутніх економістів за його зразком, з його масштабом і широтою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Энциклопедический словарь, 1902 г. Издатели Ф.А.Брокгауз (Лейпциг), И.А.Эфрон (С-Петербург) томъ XXXIV, стр. 30-31. С-Петербург, Типография Акц. общ. Брокгауз–Эфрон, Прачешный пер. №6.
2. Злупко С.М. Михайло Туган-Барановський: український економіст світової слави. – Львів: Камінь, 1993 р.
3. Туган-Барановський мислитель, вчений, громадянин. Вступ до книги: М.І. Туган-Барановський. Політична економіка. – Київ: Наукова думка, 1994 р.
4. Українська радянська енциклопедія, том 11, видання друге, стор. 380. Київ, Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1984 р.
5. Туган-Барановский М.И. Основы политической экономики. – 2-е изд., переработанное. – С-Пб: Право, 1911 г.
6. Аникин А.В. Юность науки, 4-е изд., - М.: Политиздат, 1985 г.